

ОХОРОНА КУЛЬТОВИХ ПАМ'ЯТОК В УКРАЇНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ

Період гетьманування П.П.Скоропадського (29 квітня - 14 грудня 1918 р.) надзвичайно важливий і складний у розвитку української державності. Опора П.П.Скоропадського на австро-німецькі окупаційні війська, прагнення зосередити у своїх руках необмежену владу відвернули від нього активних учасників українського національно-визвольного руху доби Центральної Ради. Вони не могли змиритися з активізацією в Україні промонархічних та антиукраїнських сил, які сприйняли проголошений восени 1918 р., під тиском країн Антанти, курс на федерацію Української держави з майбутньою небільшовицькою Росією, як відмову від самої ідеї незалежної держави українського народу.

Разом з тим, не можна не відзначити відносну стабілізацію військово-політичної обстановки в Україні - принаймні, весною-влітку 1918 р. Гетьману вдалося створити дієвий адміністративний апарат. Помітними були його успіхи в сфері військового будівництва. Українська держава отримала дипломатичне визнання на міжнародній арені. Можна говорити про певні досягнення на ниві української національної освіти і культури. Це й національні початкові школи, десятки державних середніх шкіл, українські університети у Києві та Кам'янці-Подільському, приватний у Полтаві. Тоді ж були створені Український національний архів,

бібліотека, національна опера, драматичний театр, Державна капела, кобзарська та симфонічна школи, нарешті - Академія наук. Як зазначає О.Субтельний, "за якихось кілька місяців гетьманщина мала на своєму рахунку такі злобутки у царині культури, про які мріяли багато поколінь інтелігенції"¹.

У тісному зв'язку з завданнями культурного та державного будівництва в Українській державі вирішувались проблеми збереження національної історико-культурної спадщини. Відділ охорони пам'яток в липні 1918 р. увійшов до Головного управління мистецтв та національної культури (ГУМНК). У ньому в той час працювали: С.Аршинський, М.Біляшівський (голова), А.Грабар, О.Гуцало, Н.Дацько, В.Іценко, Ф.Кондрашенко, І.Косенко, Г.Красницький, І.Моргілевський, А.Постоловський, К.Татарин, К.Трохименко, К.Широцький, В.Шугаєвський².

Спіраючись на підтримку музейних працівників, членів пам'яткоохоронних комітетів та товариств на місцях, вони доглядали і за станом збереження пам'яток культурного призначення. Тоді ж виник ще один пам'яткоохоронний орган - відділ охорони церковної старовини при Міністерстві віросповідань. Його створення було пов'язано з завданнями, які постали перед міністерством у зв'язку з проголошеною у червні 1918 р. на Церковному соборі у Києві "непохитною волею гетьмана - встановити автокефалію Української церкви"³. Міністерство на основі історичного аналізу, особливостей культурного розвитку українського народу, самотності його культурних пам'яток мало сприяти проведенню в життя цього курсу. Не випадково вже в перших числах друкованого органу міністерства - "Слово" - з'явилась низка публікацій, автори яких, аналізуючи церковну культурно-історичну спадщину

православної церкви в Україні, привертати увагу широкого загалу, перш за все, до її українських національних витоків та особливостей. При цьому як одне з найбільш актуальних порушувалося питання збереження пам'яток культурної архітектури та церковного начиння, поширення мережі і створення умов дальшого розвитку церковних архівів, бібліотек, музеїв, популяризації церковної культурної спадщини⁴.

Саме ці завдання і стали основними в діяльності відділу охорони пам'яток церковної старовини, в якому під керівництвом протоієрея Й.А.Кречетовича працювали В.Барвінок, І.Гончаров, О.Д'яконенко, М.Істомін, В.Левитський, К.Нікітіна, О.Піотровська, М.Сагарда, П.Скибинський, М.Тунницький⁵, докладаючи чималих зусиль для збереження кращих набутків українського народу в культурних традиціях православної церкви.

Пам'яткоохоронну спрямованість мала і діяльність ряду комісії та комітетів, утворених при Міністерстві віросповідань. 11 липня 1918 р. відбулося перше засідання ученого комітету (голова проф.П.Кудрявцев), який мав координувати богословські дослідження, видавничу діяльність викладання богословських дисциплін. В напутньому слові членом Комітету міністр сповідань В.Зінківський привернув їх увагу і до завдань дослідження пам'яток церковної архітектури. "На Україні було зроблено багато відкриттів пам'ятників старовинного церковного будівництва, говорив він у своєму виступі, - було б бажано видати не лише відповідний атлас, але й розробити будівельні проекти українського стилю"⁶.

І дійсно, питання дослідження культурної спадщини зайняли чільне місце в планах діяльності ученого комітету. Програмою його роботи, зокрема, передбачалось "вивчення і видання історичних

матеріалів, що стосуються України, в частині пам'яток релігійно-культурної творчості в області релігійної поезії, церковної архітектури і музики, філософії і т.д."⁷. Різні аспекти дослідження та охорони культурних архітектурних пам'яток розглядалися і на засіданнях створеної при Міністерстві віросповідань комісії в справах церковного будівництва в Україні, яка об'єднувала переважно фахівців з архітектури⁸.

Зрозуміло, що увагу пам'яткоохоронців привертали, перш за все, ті пам'ятки, яким загрожувала небезпека. Влітку 1918 р. вони доклали немало зусиль, щоб уберегти Покровську церкву в Полтаві. Комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва на Полтавщині (голова К.В.Мощенко, учений секретар В.О.Щепотьев) у липні 1918 р. писали у листі до відділу охорони пам'яток ГУМНК: "В 1908 р. з м.Ромни було перенесено і поставлено на архиерейському дворіщі Покровську церкву, збудовану останнім кошовим Калнишевським. Це цікавій пам'ятник історії української архітектури. Зараз дах на церкві проржавів, вода від дощів тече в середину, кутки гниють, фарба на стінах облазить. В самій церкві колись правилася служба, а тепер зроблено склад речей церковних і нецерковних. Так що коли б хто захотів відправити панахиду по Калнишевському, то й цього зробити було б ніяк неможливо. А епархіальна влада ставиться до всього цього цілком недбало, хоч церква й стоїть у дворі у архиєрея перед його вікнами".

Комітет подав прохання Полтавському єпископу Феофану, щоб той зробив розпорядження про негайний ремонт Покровської церкви і повідомив про це комітет, аби він міг за ремонтом доглядати і, щоб єпископ звелів, аби в церкві було відновлено церковну благоліпність"⁹.

Однак, єпископ не відреагував на прохання пам'яткоохоронців. У зв'язку з цим вони і змушені були звернутися за допомогою до відділу охорони пам'яток. Зазначивши "недбайливість епархіальної влади", К.В.Мощенко та В.О.Щепотьєв просили посприяти у виділенні коштів на ремонт унікальної архітектурної пам'ятки, своєрідного символу козацької слави українського народу.

У середині 1918 р. М.Ф.Біляшівський звернувся до єпископа Феофана та Міністерства віросповідань з офіційними запитами, в яких поділялася стурбованість полтавських пам'яткоохоронців станом Покровської церкви та ставилось питання про виділення на її ремонт необхідних коштів¹⁰.

Їх зусилля мали результат. 9 серпня 1918 р. єпископ Полтавський і Переяславський Феофан повідомив відділ охорони пам'яток про те, що ним "зроблені належні розпорядження відносно ремонту перенесеної у Полтаву в 1908 р. з м.Ромен Покровської церкви". Щоправда він зазначав, що "ремонт буде зроблено в межах необхідного, щоб лише уберегти церкву від спустошення, через те, що капітальний ремонт тепер неможливий в зв'язку з відсутністю коштів та матеріалів"¹¹. Однак, навіть побіжного ремонту виявилось досить, щоб підтримати пам'ятку, відвернути її загибель.

Охоронні роботи розпочалися в цей час і в Микільському військовому соборі у Києві. Власне, серед поціновувачів собору ще в 1916 р. виникла ідея створення товариства по його відбудові з тим, щоб у майбутньому заснувати при соборі музеї церковних старожитностей та військовий - у пам'ять воїнів, які полягли на фронтах першої світової війни. Був розроблений статут товариства, до якого погодилися вступити начальники відділів Київського військового округу на чолі з командуючим Південно-Західним

фронтом генералом О.Брусиловим. Останній брався допомогти у фінансуванні ремонтно-реставраційних робіт. Вже в 1916 р. план їх проведення схвалила імператорська Археологічна комісія, яка затвердила ескізи внутрішніх розписів храму та його зовнішнього оздоблення¹². В умовах бурхливих подій 1917 р. здійснити охоронні заходи в соборі не вдалося, а в січні 1918 р. він зазнав нових серйозних пошкоджень. Щоб відвернути даліше руйнування пам'ятки архітектури, настоятель собору протоієрей С.А.Троїцький в травні 1918 р. звернувся до гетьмана України П.П.Скоропадського з проханням виділити на реставрацію храму 300 000 крб. "Зазначені витрати, - писав він, - безумовно значні, але віряться, що уряд молоді Української держави не відмовить в них одному з найбільш чудових і цінних пам'ятників церковного будівництва, пригадуючи попередніх великих творців храмів і церковних благодійників Боголюбивої України - і в науку майбутнім поколінням її діячів"¹³.

Прохання С.А.Троїцького підтримало Міністерство віросповідань. Після розгляду П.П.Скоропадським воно було направлено на вирішення до Міністерства військових справ, яке виділило на ремонт собору 109 700 крб., утворило комісію по реставрації собору¹⁴. Остання одразу звернулася за допомогою до відділу охорони пам'яток, який направив Ф.Л.Ернста своїм представником у комісії та консульгував розробку і здійснення планів реставрації собору¹⁵.

В той же час відділ здійснював контроль за відродженням інших культових пам'яток, пошкоджених під час артилерійського обстрілу Києва в січні 1918 р. В об'їзнику відділу "Настоятелям київських монастирів і причтам та парафіяльним радам київських церков" звергалась увага на те, що "всякі щербини, простріли й проломи в

будинках, так само є слідами історії, її документами й тому вони самі або пам'ять про них повинна бути захована¹⁶.

Значна робота була проведена пам'яткоохоронцями по визначенню пошкоджень пам'яток архітектури від вибуху артилерійських складів на Звіринці 5 червня 1918 р. "Мальовничий монастир,- читасмо в акті обстеження Ф.Л.Ернстом Видубицького монастиря від 21 червня 1918 р., - помилуваний січневим бомбардуванням, постраждав під час звіринецького вибуху 5 червня 1918 р. більше, ніж яка-небудь інша група пам'яток старовини. Окрім величезної сили струсу ґрунту і повітря, від яких стіни монастирських будівель дали тріщини від землі до купола чи даху, вилітали солідні двері і віконні рами - на монастир упав град снарядів, які спричинили значні пошкодження"¹⁷. У Видубицькому монастирі тріснули ампірні ворота дзвіниці, потріскались стіни церкви св.Михайла. В Георгієвській церкві дала тріщину олтарна стіна, була зім'ята покрівля, осипався карниз західного виступу, був пошкоджений портал, різьблений іконостас.

Від вибуху постраждали також Братське кладовище, Свято-Троїцький монастир¹⁸. Пошкодження від вибуху на Звіринці були настільки значними, що Міністерство праці розробило і подало на затвердження Ради Міністрів проект положення про спеціальний державний комітет по їх ліквідації¹⁹.

Основною формою охорони культурних та інших пам'яток залишався адміністративний та науковий догляд, що дали можливість врятувати від знищення не одну пам'ятку. Під контролем пам'яткоохоронців знаходились високохудожні зразки культурного начиння церков і монастирів. Відділ охорони пам'яток неодноразово звертався до причтів та парафіяльних церковних рад,

настоятелів монастирів з нагадуванням про те, що "ніякий продаж, обмін та знищення старовинних речей: риз, ікон та утварі церковної не може бути допущений без повідомлення і згоди на те відділу охорони - єдиної центральної урядової інституції по охороні старовини і мистецтва"²⁰. На початку травня 1918 р. на подання відділу охорони пам'яток департамент віросповідань (до утворення відповідного міністерства діяв у складі МВС) заборонив Києво-Печерському монастиреві продаж старовинного іконостасу. Відділом були вжиті заходи до збереження у першозданному вигляді іконостасів собору в Миргороді, церкви Данила Апостола в с.Великі Сорочинці Миргородського повіту Полтавської губернії, в церкві с.Бабино на Поділлі, с.Майданівка на Київщині. Влітку 1918 р. вдалося уберегти від цілковитого знищення іконостас церкви Олександра Невського на Хуторі Полив'яний на Полтавщині²¹.

Серед інших заходів пам'яткоохоронців по збереженню культурних пам'яток важливе значення мала їх реєстрація. Справа в тому, що церква, протягом століть нагромаджуючи історико-мистецькі скарби, не поспішала відкривати їх цінність ні широкому загалу, ні науковцям. У зв'язку з цим громадськість не мала повного уявлення про культурні багатства, зосереджені за церковними та монастирськими стінами. В умовах політичних змін, поступового повороту частини церковних ієрархів та церковнослужителів до національно-культурного та державного будівництва незалежної України, чи не вперше за багато років у науковців з'явилась можливість зробити культурні пам'ятки загальновідомими та забезпечити їх охорону як національно-культурних надбань. Особливо багато і плідно працював у цьому напрямку Г.Ф.Красицький. В кінці квітня 1918 р. він був

зарахований урядовцем для доручень секції охорони історичних і мистецьких пам'яток відділу, а в травні отримав завдання здійснити реєстрацію історико-культурних пам'яток у церкві Миколи Доброго у Києві. Її історія сягала 16 ст., коли на Подолі коштом гетьмана Війська Запорізького Матвія Кушки була побудована дерев'яна церква. В 1716 р. поруч з нею збудували дзвіницю, яку в 1781 р. перебудував архітектор І.Г.Григорович-Барський. В 1800-1807 рр. за проектом архітектора А.І.Меленського на місці старої збудовано церкву Миколи Доброго, в якій в 1913 р. вінчався М.О.Булгаков²². Як виявилось, за більш ніж трьохсотрічне існування церкви в ній накопичилося немало історико-мистецьких скарбів. У реєстр пам'яток Г.Ф.Красицький вніс зразки художнього шиття 18 ст., вироби ювелірного мистецтва тощо. Подібні наслідки дало також обслідування ним реліквій Межигірського жіночого монастиря²³. Загалом влітку-восени 1918 р. Г.Ф.Красицький обслідував 16 парафіяльних церков та 2 монастирі на Подолі. Як зазначав часопис "Наше минуле", результатом його роботи стали виключної наукової ваги матеріали до історії українського прикладного мистецтва 17-18 ст. Г.Ф.Красицький виявив до 70-ти металевих, переважно срібних, окладів евангелій 17-18 ст. Поміж них такі шедеври ювелірного мистецтва як чеканий оклад з гербом гетьмана Івана Скоропадського на евангелії Братського монастиря та евангелія церкви Миколи Доброго - прорізної техніки, з композицією "Древо", прекрасними фініфтями, підписами майстра і датами. Г.Ф.Красицький зареєстрував також значну кількість майстерно виконаних хрестів, лампадок, свічників, шат, чаш та дарохранительниць, різноманітних за формою, технікою виконання, художнім оформленням. При цьому важливо, що на багатьох

виробах збереглись імена київських ювелірів та їх клейма. Були взяті на облік і гробниці поч.19 ст., оздоблені срібними листами з чеканкою видів Києво-Печерської Лаври 17-18 ст. Дослідник описав також цінну збірку срібно-золочених келіхів роботи німецьких майстрів 18 ст., срібні царські врата, подаровані Успенській церкві запорозьким козаком Василем Білим. У Флорівському монастирі він взяв на облік велику збірку церковного одягу 17-18 ст. з французьких тканин, орнаментованих золотом, сріблом, різнокольоровим шовком та вироби монастирських майстрів 18-19 ст. Серед останніх були власноручні роботи матері Івана Мазепи - епитрахиль та оздоблена дорогоцінними каміннями бісерна риза на ікону Божої Матері.

Окрім речей художнього значення, в церквах і монастирях було виявлено немало історичних реліквій. В тому числі: хрест роботи майстрів 16 ст., яким Ієрусалимський патріарх Феофан благословив у 1620 р. ставропігію Братського монастиря; хрест гетьмана П.Сагайдачного з датою й написом; великий хрест Петра Могили з його гербом, ікона Божої Матері, дана у благословення гетьману І.Скоропадському та оклад евангелія з його гербом; срібний глечик єпископа Іосафа Горленка з гербом генерального обозного В.Дунін-Борковського; срібне блюдо матері Івана Мазепи та ін²⁴.

На ниві виявлення і дослідження культових пам'яток багато зробив і Ф.П.Кондращенко. У вересні 1918 р. йому було доручено обстеження церкви Різдва Христового у Києві. Він же досліджував пам'ятки київських церков на Подолі та ін.²⁵

Важливі питання, пов'язані з дослідженням та збереженням церкви Данила Апостола (Спасо-Преображенської) у с.Великій Сорочинці на Полтавщині, порушив талановитий український

художник К.Д.Трохименко. Перебуваючи влітку 1918 р. у відраджєнні на Миргородщині, він зустрівся з О.Г.Сластьоном. Останній розповів, що під час поїздки до Великих Сорочинців спробував перевірити стан збереження пам'яток церкви, але зіткнувся з недоброзичливим відношенням її настоятеля. З'ясувалося, що він розпорядився замурувати родинний склеп Апостола, що знаходився в церкві, закрити ікону "Введення" з зображенням родичів гетьмана. Повідомляючи про це 18 липня 1918 р. відділ охорони пам'яток, К.Д.Трохименко просив звернути особливу увагу на охорону церкви²⁶. Вона заслуговувала цього не тільки тому, що була побудована на замовлення відомого гетьмана України Д.Апостола і в ній був охрещений М.В.Гоголь, а й являла собою одну з найвизначніших пам'яток монументальної мурованої архітектури та українського монументального мистецтва 18 ст. Особливо витонченістю відзначався семиарусний різьблений іконостас, утворений трьома іконостасами, що містили понад 100 ікон. Комплексні дослідження Спасо-Преображенської церкви не проводилися, науковці достеменно не знали про всі тонкощі її архітектури та художнього оздоблення. М.Ф.Біляшівський включив її дослідження до плану першочергових заходів відділу, кошти на які були асигновані гетьманським урядом влітку 1918 р. На початку серпня він звернувся до С.А.Таранушенка - молодого харківського мистецтвознавця, вихованця Ф.І.Шміта - з проханням "докладно обслідувати як саму церкву і всі пам'ятники її, так і склеп, де поховані гетьман Даніло Апостол з родиною, обміряти та описати церкву, іконостас, малювання, зробити гарні фотографії з усього, а з найбільш цікавого копії в фарбах"²⁷. Ще навчаючись в Харківському університеті, Стефан Андрійович зарекомендував себе

як допитливий і глибокий дослідник української старовини, в тому числі церковної. Його дипломна робота "Іконографія українського іконостаса", написана на матеріалах музеїв, архівів, церков Чернігівщини, Харківщини, заслужено отримала золоту медаль університету²⁸. Отже, кращого дослідника церкви Д.Апостола годі було й шукати. Планами вивчення унікальної пам'ятки захопився і сам С.А.Таранушенко. Однак, просив перенести їх реалізацію на весну наступного року. У листі від 12 серпня 1918 р. до М.Ф.Біляшівського Ф.І.Шміт повідомив, що виїхати одразу до Великих Сорочинців С.А.Таранушенко не міг, завершував роботу над рукописом історії мистецтва Слобожанщини. "Оскільки відмова С.А.Таранушенка викликана виключно міркуваннями наукової сумлінності, - закінчував листа Ф.І.Шміт, - я сподіваюсь, що Ви на нього сердитись не будете"²⁹. С.А.Таранушенко у листі до М.Ф.Біляшівського в свою чергу пояснив причини, які унеможливили його виїзд до В.Сорочинців, поділився своїми міркуваннями з методики і практики вивчення пам'яток культурної архітектури. Що ж до церкви Д.Апостола, то у вересні 1918 р доручив її дослідження Б.Л.Милорадовичу³⁰.

Тоді ж І.В.Моргілевський, молодий дослідник історії архітектури, який 1 липня 1918 р. приступив до роботи у відділі охорони пам'яток, здійснив археологічні розкопки на місці Зарубинцевського монастиря біля Трахтемирова на Київщині. Принагідно зазначимо, що в 1907 р. М.Біляшівським були проведені попередні археологічні дослідження на його території, в результаті яких вдалося виявити залишки мурованої церкви доби Київської Русі. Згодом відкрились поховання XII ст. Однак місцеві селяни методично розбирали підмурки церкви, руйнували кам'яні

гробниці. В зв'язку з цим влітку 1918 р. М.Ф.Біляшівський звернувся до Ради Міністрів з проханням виділити кошти на охоронні розкопки Зарубського монастиря. Отримавши повідомлення про задоволення його прохання, він виїхав до Трахтемирова для попереднього огляду пам'ятки та узгодження питань організації розкопок³¹.

Результатом проведених під керівництвом І.В.Моргілевського розкопок стало відкриття ряду поховань та кількох сот фрагментів фресок домонгольської доби. Виконані в традиційх давньоруських майстрів різними відтінками червоної, жовтої, зеленої та голубої фарб, вони дозволили значно розширити уявлення учених про техніку та особливості монументального живопису Київської Русі³². Самостійне дослідження визначної пам'ятки сприяло подальшому зростанню І.В.Моргілевського як археолога і мистецтвознавця, історика архітектури.

Не залишився байдужим до розпочатих відділом охорони пам'яток досліджень культурової архітектури та живопису і видатний український художник М.Л.Бойчук. Основоложчик нового напрямку в українському малярстві, він будував свої творчі пошуки на міцному підґрунті традицій митців-монументалістів минулого, спадщину яких постійно вивчав. На початку 1918 р. він звернувся до відділу з пропозицією дослідити соборну церкву Успіння пресвятої Богородиці (т.зв. "Пирогоща"). Одна з найдавніших кам'яних споруд в Україні, вона була збудована на Подолі у Києві за князювання сина Володимира Мономаха Мстислава, згадувалась в "Слові о полку Ігоревім" у зв'язку з поверненням Ігоря Святославовича з половецького полону. Незважаючи на те, що церква кілька раз перебудовувалась, М.Л.Бойчук, не без підстав,

припускав існування на її старовинних стінах розписів часів Київської Русі. На жаль, відділ на мав у своєму розпорядженні коштів для комплексного дослідження церкви, проте у підтримці намірів М.Л.Бойчука не відмовив. У листі до настоятеля церкви від 17 серпня 1918 р. К.В.Широцький просив сприяти дослідним роботам Михайла Львовича у храмі³³.

Слід зазначити, що пам'яткоохоронці не завжди зустрічали розуміння важливості їх роботи з боку настоятелів та релігійних общин церков і соборів. Як повідомляв у серпні 1918 р. Г.Красицький, за рішенням пастирських зібрань він не був допущений до реєстрації пам'яток в Притисно-Миколаївську, Воздвиженську, Іорданську церкви та Флорівський жіночий монастир³⁴. Однак, у більшості випадків подібні непорозуміння вирішувались на користь науковців. Цьому сприяв немало зацікавлений підхід до проблем збереження культурових пам'яток з боку департаменту а згодом і Міністерства віросповідань. В обіжнику, направленому 14 травня 1918 р. департаментом до секретарів духовних консисторій, говорилося: "негайно зробити розпорядження по всіх церковно-єпархіальних установах, сповістити єпархіальне духовенство та парафіяльні ради аби жодного продажу, обміну та реставрації церковних речей не було зроблено без дозволу департаменту віросповідань і відділу охорони пам'яток... Крім того, маючи на увазі, що по селах і містах їздить багато перекупщиків, які під виглядом зацікавлення старовиною скуповують за спекулятивними завданнями стародавні речі для перепродажу, департамент ісповідань цим наказує аби духовенство і адміністрація музеїв з довір'ям відносились лише до тих, хто приїждить з посвідченням від департаменту ісповідань, або відділу охорони

пам'яток" 35. Застороги з розумінням були сприйняті в більшості консисторій, які слідували за їх дотриманням церковними общинами та монастирями. Чернігівська духовна консисторія восени 1918 р. звернулася до причтів і старост церков та настоятелів монастирів з нагадуванням про заборону продавати, обмінювати й реставрувати пам'ятки культурної старовини без відповідного дозволу пам'яткоохоронних органів. Лише з їх відома дозволялось здійснювати дослідження культурових пам'яток 36.

Серед інших заходів по охороні культурових пам'яток, безумовно, своєю масштабістю та громадським резонансом виділялись роботи по дослідженню та організації реставрації Софійського собору у Києві. Їх ініціатором виступив видатний мистецтвознавець Ф.І.Шміт, який весною-влітку 1918 р. на власні кошти розпочав фотофіксацію мозаїк Софії та Михайлівського Золотоверхого собору.

Особиста ініціатива ученого привернула до себе увагу гетьманського уряду, який влітку 1918 р. асигнував 25000 крб. на дослідження Софійського собору. Зрештою, ними зацікавився митрополит Київський і Галицький Антоній, який погодився виділити з казни митрополічного фонду 2 500 000 крб. на науково-дослідні та ремонтно-реставраційні роботи в соборі 37.

Восени 1918 р. було утворено представницький комітет по реставрації Софії Київської, до складу якого увійшли Д.Айналов, С.Борисов, М.Біляшівський, А.Бобринський, С.Гіляров, М.Глоба, П.Голандський, В.Завітневич, Ф.Ернст, С.Івковський, Г.Красницький, Ф.Кречетович, Г.Павлуцький, Д.Гордеев, А.Грабарь, І.Моргілевський, Г.Нарбут, В.Осьмак, В.Прилуцький, Г.Прозоров, С.Прокоф'єв, М.Путятін, М.Рот, В.Леонтович, А.Таран, Ф.Тітов,

К.Шпроцький, Д.Щербаківський та інші. Очолив комітет Ф.І.Шміт 38.

При комітеті було створено ряд комісій, перед якими ставились конкретні завдання в справі вивчення мистецьких особливостей собору та його реставрації. Під керівництвом А.Бобринського розпочала роботу археологічна комісія. Д.Айналов очолив групу фахівців по дослідженню внутрішніх розписів храму. Г.Нарбуту доручалось забезпечити реставрацію церковного начиння собору. Г.Павлуцький керував архітектурною комісією 39.

Робота комітету по реставрації Софії Київської широко висвітлювалась на сторінках періодичної преси. Газети, журнали регулярно друкували матеріали про засідання комітету, проблеми дослідження і охорони собору. Діяльність комітету та комісії привернула до себе увагу широкого кола людей, не байдужих до долі набутків вітчизняної культури.

Свідченням того стало обговорення питання про напрям діяльності комітету в ряді наукових та культурно-освітніх товариств. 26 жовтня 1918 р. воно було винесено на розгляд секції мистецтв Українського наукового товариства в Києві. Схвально зустрівши створення комітету, члени товариства застергли від поспішності при проведенні реставраційних робіт. Для їх узгодження з секцією мистецтв УНТ 2 листопада 1918 р. було делеговано В.Л.Модзалевського 40.

В кінці листопада 1918 р. жвава зацікавлена розмова про організацію ремонтно-реставраційних робіт у Софії відбулась на засіданні Товариства студіювання мистецтв. З основною доповіддю виступив Ф.Ернст, який акцентував увагу присутніх на тому, що попередні реставрації Софійського собору не в усьому мали

результатів цих досліджень спеціалізовані фахові комісії мали розробити технічні проекти реставрації собору ⁴².

До реалізації програми комітету його члени приступили в жовтні-листопаді 1918 р. Були детально обслідувані деформації та пошкодження собору, визначені заходи по їх усуненню. Під керівництвом І.Моргілевського група фахівців-архітекторів, інженерів розпочала обміри Софії Київської. Велись також дослідження старовинних мозаїк та фресок ⁴³.

Роботам в Софії Київській зацікавилися викладачі та студенти Псковської художньо-промислової школи. В листі до митрополита Антонія вони запропонували свої послуги, просили допомоги їм з переїздом в Україну. Антоній виділив для цього 10 000 крб., а заступник міністра народної освіти та мистецтва П.Холодний разом з директором загального департаменту П.Зайцевим звернулися до міністра закордонних справ з проханням "вжити заходів перед німецькою комендатурою і відповідною українською владою до переїзду художньо-промислової школи в Україну" ⁴⁴.

Оскільки Псков на той час перебував на території, окупованій німецькими військами, вирішення цього питання не потребувало якихось значних зусиль. Не випадково в листі Міністерства закордонних справ України до посла Німеччини в Україні від 13 листопада 1918 р. мова йшла про організаційні питання, пов'язані з переїздом школи. Міністерство просило посла посприяти у виділенні німецькою комендатурою у Пскові 6-ти залізничних вагонів для відправки майна школи в Київ ⁴⁵.

Однак, незабаром військово-політична обстановка змінилася в зв'язку з підписанням миру, революційними подіями в Німеччині, евакуацією її військ з території Росії й України. Україну охопили

позитивні наслідки для збереження цієї виключної ваги пам'ятки. Так, у ході реставраційних робіт 1843-1853 рр., якими керував академік Солнцев, фрески з зображенням сім'ї Ярослава Мудрого були перемальовані в образи Віри, Надії, Любові і Софії, а два одноголові орли на стінах купольного тамбура зовсім знищені, як начебто, польського походження. В кінці 1880-х років, коли роботами в св.Софії керував П.Лебединцев, було знищено чудовий барочний фронтон. Така ж доля чекала й іконостас, нижній поверх якого лише завдяки клопотанням притчу в 1899 р. був поставлений на місце.

Навколо питання про долю іконостасу на засіданні і розгорілася широка дискусія. Деякі її учасники (П.Голандський, А.Дахнович, В.Леонтович) вважали, що виконаний в стилі барокко іконостас св.Софії не відповідає простоті інтер'єру собору і тому пропонували перенести його до іншої церкви. С.Гляров, Ф.Ернст, І.Моргілевський, Г.Павлуцький відстоювали необхідність збереження Софійського собору в тому вигляді, в якому він дійшов до сучасників, навіть, якщо пам'ятка несла на собі відбиток різних часів і стилів. Зрештою, здається всі учасники дискусії зійшлися на думці, що реставраційним роботам у соборі повинно передувати його глибоке наукове дослідження ⁴¹.

З позицій високої відповідальності за долю пам'ятки виходив Ф.І.Шміт, який розробив загальний план роботи комітету. Ним передбачалось вивчення архівних та інших матеріалів про історію храму, основні етапи його будівництва і перебудови, внутрішнього та зовнішнього оздоблення. Планувалось дослідити архітектурні форми собору, будівельні матеріали та техніку будівництва, фасади, долівки, іконостас, скульптури, фрески, мозаїки. Лише на підставі

антигетьманські виступи. Все це унеможливило не лише переїзд в Україну Псковської художньо-промислової школи, а й розгортання ремонтно-реставраційних робіт у Софійському соборі. Зрештою, в 1918 р. було вирішено обмежитись фотофіксацією та промиванням мозаїк Софії, з чим погодився М.Ф.Біляшівський⁴⁶.

Факт створення комітету мав принципово важливе значення для розвитку пам'яткоохоронного процесу в Україні. Він був свідченням необхідності і можливості об'єднання зусиль державних органів і громадськості, науковців і діячів культури у вирішенні завдань збереження історико-культурної спадщини.

Саме на таких підвалинах в червні-вересні 1918 р. будувала свою роботу культурна комісія при українській делегації на мирних переговорах з Росією, які розпочалися у травні у Києві, (голова заступник міністра народної освіти П.І.Холодний). У ній були представники міністерств і відомств Української держави, історики, мистецтвознавці, художники, археологи: Д.В.Антонович, В.І.Барвінок, М.Ф.Біляшівський, О.Д.Благодір, С.Б.Гужковський, Л.Грохольський, М.М.Могилянський, В.Л.Модзалевський, Г.Г.Павлуцький, Г.М.Сидоренко, Г.Я.Стелецький, Д.М.Щербаківський та ін.⁴⁷ Члени комісії мали виробити умови повернення вивезених у різні часи з України до Росії культурно-історичних цінностей та скласти їх відповідний список.

На засіданні комісії 21 червня 1918 р., було в основному схвалено проект статті про передачу культурних цінностей України, яку пропонувалося включити до російсько-українського мирного договору. У першому розділі статті передбачалося, що Росія передасть Україні вивезені раніше "архівні, музейні, церковні, бібліотечні та інші культурні цінності, що зберігаються, або

зберігалися в державних і національних збірках, а також окремі речі, що є власністю держави". Передбачалась також передача Україні "усіх пам'яток української старовини і мистецтва, вивезених з Галіччини під час війни російською владою і приватними особами"⁴⁸. 7 вересня 1918 р. передбачені у статті зобов'язання уряду Росії не чинити перешкод у перевезенні в Україну приватних збірок пам'яток культури комісія вирішила поширити і на церковні колекції. Окрім того, уряд Росії мав "сприяти поверненню на Україну евакуйованих до Росії культурно-просвітніх інституцій, таких як Холмська духовна семінарія, монастирі Холмської єпархії та інші"⁴⁹. Отже питання повернення в Україну пам'яток зайняли чільне місце в пропозиціях культурної комісії до проєкту мирного договору між Україною й Росією. На осінь 1918 р. було, в цілому, завершено складання списку культурних пам'яток, які Росія мала повернути Україні.

Велику роботу у цьому плані провела комісія Міністерства віросповідань, до складу якої входили проф.В.Завітневич (голова), Ф.П.Кречетович (секретар), М.М.Могилянський, В.С.Іконніков, В.Л.Модзалевський, Г.І.Нарбут, М.Ф.Біляшівський, Н.Д.Полонська, П.І.Зорін, П.І.Мохор⁵⁰.

"Культурна комісія при Міністерстві сповідань, - вказувалось в інструкції про її роботу, - має своїм завданням розглянути справу культурного майна української церкви в широкому розумінні цього слова, а саме:

1. Розглянути питання про повернення з Росії на Україну культурно-церковного майна, котре хоч і зберігається в Росії, але вивезено туди в зв'язку з війною 1915-1916 рр., а також евакуйовано совітською владою Росії.

2. Повернення церковних коштів українським церковним установам.

3. Скласти список, які культурно-церковні речі України зберігаються в столичних та інших музеях, Синодальній ризниці, бібліотеках, архівах, як то: ікони, церковна оздоба, мініатюри, рукописи, книги і інші, як археологічні, так і історичні пам'ятки та документи”.

Перед комісією ставилось завдання провести облік культурно-історичного майна української церкви та “скласти проекти про його упорядкування, а саме: проект про заснування церковного Всеукраїнського музею, бібліотеки, архіву та інших культурно-церковних схованок” 51.

Вже в червні 1918 р., відбулося 8, а в липні - 5 засідань комісії, на яких обговорювались важливіші питання її компетенції 52. Окрім членів комісії в її засіданнях брали участь представники Церковного собору, який влітку 1918 р. проходив у Києві, Київської духовної академії. Члени комісії не обмежувались аналізом інформації про цінності, вивезені до Росії, а їй допомагали організації збору відповідних даних на місцях. У серпні 1918 р. міністр віросповідань “для найшвидшої доставки відомостей про церковні капітали, які належить повернути з Росії, а також для з'ясування становища архівів, музеїв і бібліотек на місцях” дозволив направити в Кам'янець-Подільську і Херсонську єпархії П.Зоріна, Одеську - В.Барвінка, Житомирську - Ф.Кречетовича 53.

На середину липня 1918р. комісія підготувала доповідну записку “Про евакуацію в Росію та розграбоване більшовиками церковне майно України”. В ній, зокрема, з'ясувались обставини евакуації в 1915 р. до Росії “найважливішого церковного майна і дзвонів” з

території Волині. “Вартість всього вивезеного, - наголошувалось в записці, - величезна. Вона рахується сотнями мільйонів за вартістю церковного майна. Коли ж провести розцінку з точки зору культурно-просвітницької, то вартість ця не піддається підрахункам, бо вивозились поза межі Волині всі археологічні та церковні старожитності” 54.

Культурна комісія Міністерства віросповідань мала також докладні відомості про пограбоване та вивезене з України культурно-історичне майно Київщини, Полтавщини, Харківщини, Херсонщини, Холмщини. Зведені в загальний список, вони були подані на розгляд культурної комісії при українській мирній делегації, яка 19 липня 1918 р. ухвалила рішення - використати його “при укладенні списків речей, призначених до повернення” 55.

Децю раніше, 12 червня 1918 р. культурна комісія розглянула також складеній Г.Я.Стелецьким список пам'яток українського походження чи пов'язаних з діяльністю українців - ієрархів православної церкви, - які зберігались в Московській патріаршій ризниці та бібліотеці. Серед них пам'ятки першого Московського митрополита Петра, рукописи лубенського чудотворця Афанасія, єпископа Славенецького, А.Ф.Філіповича, Г.Домецького, Д.Ростовського, І.Копинського, Л.Зизанія, П.Могилы, С.Полоцького та ін. Схвалюючи список Г.Я.Стелецького, комісія, водночас погодилася з пропозицією П.І.Холодного “викреслити з цього списку речі митрополита Петра, який - походженням українець - все життя і працю віддав Московщині й там є справжнє місце для вшанування його пам'яті й збирання речей, що йому належали” 56.

Нагоміність, культурна комісія схвалила пропозицію П.І.Холодного про повернення рукописів українських авторів з

Синодальної типографії у Москві. 3 липня 1918 р. члени культурної комісії вирішили вимагати від Росії повернення усіх справ Синоду, «які надходили до нього з консисторій, монастирів та церков України, або починалися в ньому і торкалися території України» 57.

Зрив мирних переговорів унеможливив завершення роботи культурної комісії по поверненню історичних реліквій українського народу. Разом з тим праця членів комісії, так само як і членів комісії при Міністерстві віросповідань, не була марною. Вона дала можливість громадськості належним чином оцінити культурні надбання українського народу, його внесок у розвиток російської і світової - культури, як світської, так і духовної.

В період гетьманування П.П.Скоропадського значно розширилися організаційні підвалини охорони пам'яток і, передусім культурних. Принципово важливе значення мало створення в структурі Міністерства віросповідань відділу охорони церковної старовини та його тісна співпраця з відділом охорони пам'яток Міністерства народної освіти (з липня 1918 р.-ГУМНКС), громадськими пам'яткоохоронними структурами. Це дозволило розпочати реєстрацію культурних пам'яток, приступити до їх планомірного наукового вивчення, реставрації, об'єднати навколого

П Р И М І Т К И

- 1 Субтельний О. Україна. Історія.-К., 1991.-С.312.
- 2 ЦДАВО України.-Ф.2201, оп.2, спр.582.-Арк.58.
- 3 Полонська-Василенко Н. Історія України.1900-1923.-К.,1991.-С.90.
- 4 Слово.-1918.-№ 2, 6, 8.
- 5 ЦДАВО України.-Ф. 2457, оп. 1, спр. 34.-Арк. 43.
- 6 ЦДАВО України.-Ф.2457, оп.1, спр.407.-Арк.3 зв.
- 7 Там само.-Спр.410.-Арк.1.
- 8 Там само.-Спр.9.-Арк.7.
- 9 ЦДАВО України.-Ф.2201, оп.1. спр.1202.-Арк.1.

- 10 ЦДАВО України.-Ф.2457, оп.1, спр.34.-Арк.2, 3.
- 11 Там само.-Ф.2457, оп.2, спр.4.-Арк.49-53.
- 12 ЦДАВО України.-Ф.1071, оп.1, спр.115.-Арк.1.
- 13 Там само.-Арк.2-3.
- 14 ЦДАВО України.-Ф.2457, оп.2, спр.4.-Арк.70, 71, 77.
- 15 Рукописні фонди Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії (далі ІМФЕ) ім.М.Т.Рильського.-ч. 13-3, спр.33.-Арк.1.
- 16 ЦДАВО України.-Ф.2201, оп.1,спр.1201.-Арк.28.
- 17 Рукописні фонди ІМФЕ.-Ф.13-5,спр.294.-Арк.23-24.
- 18 Ернст Ф. Художественные сокровища Киева, пострадавшие в 1918 г.-К., 1918.-С.14-16.
- 19 ЦДАВО України.-Ф.1071, оп.1,спр.174.-Арк.8-9.
- 20 Там само.-Ф.2201, оп.1,спр.1201.-Арк.4-6.
- 21 Там само.-Арк.7.-Спр.1202.-Арк.6,13; Спр.1203.-Арк.2; Оп.2, спр.579.-Арк.1.
- 22 Киев.Энциклопедический справочник.-К., 1986.-С.430.
- 23 ЦДАВО України.-Ф.2201, оп.1,спр.1201.-Арк.10, 17, 21.
- 24 Наше минуле.-1918.-№3.-С.150-151.
- 25 ЦДАВО України.-Ф.2457, оп.2,спр.4.-Арк.76.
- 26 Там само.-Ф.2201, оп.1,спр.1208.-Арк.3.
- 27 ЦДАВО України.-Ф.2457, оп.2,спр.4.-Арк.48.
- 28 Білокінь С. Велетень мистецтвознавства//Пам'ятки України.-1989.-№3.-С.12.
- 29 ЦДАВО України.-Ф.2201, оп.1,спр.1202.-Арк.12.
- 30 Там само.-Ф.2457, оп.2, спр.4.-Арк.53, 62-63.
- 31 ЦДАВО України.-Ф.2201, оп.1,спр.63.-Арк.6; Оп.2,спр.573.-Арк.15, 18, 20.
- 32 Наше минуле.-1918.-№2.-С.198-200
- 33 ЦДАВО України.-Ф.2201, оп.1,спр.1201.-Арк.12.
- 34 Там само.-Ф.2457, оп.1,спр.36.-Арк.1.
- 35 ЦДАВО України.-Ф.2201, оп.1,спр.1201.-Арк.3.
- 36 Черниговская земская газета.-1918.-8окт.
- 37 Держархів Харківської області (далі ДАХО).-Ф.4365, оп.1,спр.1.-Арк.7.
- 38 Пр ЦБ НАН України.-Ф.XXX, №222.-Арк.1; Наше минуле.-1918.-№2.-С.209.
- 39 Слово.-1918.-9 листопада.
- 40 Наше минуле.-1918.-№3.-С.139.
- 41 Наше минуле.-1918.-№3.-С.151-153.
- 42 Там само.-2.-С.209.
- 43 ЦДАВО України.-Ф.2457, оп.1, спр.36.-Арк.2; Оп.2,спр.4.-Арк.32.
- 44 Там само.-Ф.3766, оп.1,спр.90.-Арк.73-74.
- 45 Там само.
- 46 ЦДАВО України.-Ф.2457, оп.1,спр.36.-Арк.2.
- 47 Там само.-Ф.2607, оп.1,спр.14.-Арк.39.
- 48 ЦДАВО України.-Ф.2607, оп.1,спр.58.-Арк.15-15 зв.
- 49 Там само.-Спр.57.-Арк.48-43 зв.
- 50 ЦДАВО України.-Ф. 1071, оп., спр. 9. -Арк. 1,2.
- 51 ЦДАВО України.-Ф.1071, оп.1,спр.9.-Арк.5.
- 52 Там само.-Арк.7.
- 53 Там само.-Арк. 7.
- 54 Там само.-Арк.9-10.
- 55 ЦДАВО України.-Ф.2607, оп.1,спр.58.-Арк.29.
- 56 Там само.-Арк.7зв.; Спр.61.-Арк.21-22.
- 57 Там само.-Арк.7зв.; Спр.61.-Арк.21-22.